

**Хусусий корхонанинг ташкилий-ҳуқуқий шакл сифатидаги ўзига
хос хусусиятлари**

Мамлакатимизда тадбиркорлик фаолиятини олиб бориш учун қатор иқтисодий-ҳуқуқий ислоҳотлар ўтказилиб, бу фаолиятни амалга оширувчи субъектлар учун етарли шарт-шароитлар яратилди. Бозор иқтисодиёти шароитида аҳолининг кундан-кунга ўсиб бораётган талабларига мос равишда янги ислоҳотлар ўтказилиб, улар асосида бир қанча қонунлар қабул қилинди ва мавжудларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритилди. Буларнинг барчаси бозор муносабатларига асосланган иқтисодиётнинг, турли мулк шакллари ривожланишига, тадбиркорлик фаолиятига кенг имкониятлар яратиб бериш орқали аҳолининг турмуш даражасини юксалтиришга қаратилган босқичма-босқич ислоҳотларнинг давоми сифатида эътироф этилмоқда.

Зеро биринчи Президентимиз И.Каримов таъкидлаганларидек, “Иқтисодиётни янада эркинлаштириш, хўжалик юритувчи субъектлар фаолияти эркинлигини ва иқтисодий мустақиллигини ошириш, кенг тармоқли бозор инфратузилмасини шакллантириш, давлатнинг назорат ва бошқарув ваколатини кескин камайитириш, унинг корхоналар хўжалик фаолиятига аралашувини чеклаш, тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш йўлидаги тўсиқларни бартараф этиш - буларнинг барчаси ислоҳотларни чуқурлаштиришнинг ҳал қилувчи йўналиши ҳисобланади”¹.

Шу ўринда тадбиркорлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасида давлат сиёсатини самарали ташкил этишнинг янада таъсирчан чораларини қўллаш зарурлигини таъкидлаб, Президентимиз Ш.Мирзиёев шундай деган эди “Бунинг учун жойларга чиқиш, ҳар бир хонадоннинг тадбиркорлик борасидаги имкониятини ўрганиш, молиялаштиришни кенгайтириш билан боғлиқ муаммоларни ҳал этиш, тадбиркорларни ишонтириш ва уларга амалий ёрдам бериш – бутун Макроиқтисодиёт комплекси фаолиятидаги кундалиқ қоидага айланиши керак”².

Хусусий корхоналарнинг ҳуқуқий асосларини Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси, “Хусусий корхона тўғрисида”ги, “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги, “Хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва мулкдорлар ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги, “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилиш тўғрисида”ги қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ташкил этади.

¹ Каримов И.А. “Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли”. -Т.: Ўзбекистон, 2007. 38-б.

² Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маърузаси. <http://www.press-service.uz/uz/lists/view/187>

Хусусий корхоналар тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш ва шу асосда даромад олиш мақсадида тузилади. 2012 йил 2 майда қабул қилинган “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги янги тахрирдаги Қонунга асосан, тадбиркорлик фаолияти - бу тадбиркорлик фаолияти субъектлари томонидан қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга ошириладиган, ўзи таваккал қилиб ва ўз мулкий жавобгарлиги остида даромад олишга қаратилган ташаббускорлик фаолиятидир³.

Хусусий корхоналар юридик шахсларнинг бир тури бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 39-моддасига биноан, юридик шахс – бу ўз мулкида, хўжалик юрителишида ёки оператив бошқарувида алоҳида мол-мулкка эга бўлган ҳамда ўз мажбуриятлари юзасидан ушбу мол-мулк билан жавоб берадиган, ўз номидан мулкий ёки шахсий номлуқ ҳуқуқларга эга бўла оладиган ва уларни амалга ошира оладиган, мажбуриятларни бажара оладиган, судда даъвогар ва жавобгар бўла оладиган ташкилот ҳисобланади. Юридик шахслар икки турда бўлиши мумкин. Бири фойда олишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб олган (тижоратчи ташкилот), иккинчиси фойда олишни ана шундай мақсад қилиб олмаган ташкилот (тижоратчи бўлмаган ташкилот)дир. Кодексда тижоратчи ташкилотлар сифатида тўлиқ ширкат, коммандит ширкат, масъулияти чекланган жамият, қўшимча масъулиятли жамият, очиқ ва ёпиқ акциядорлар жамияти⁴, шўъба хўжалик жамияти, қарам хўжалик жамияти, ишлаб чиқариш кооперативлари, хўжалик юрителиш ҳуқуқига асосланган унитар корхона, оператив бошқарув ҳуқуқига асосланган давлат унитар корхонаси кўрсатилган ва уларнинг ҳуқуқий мақоми белгиланган.

Ҳуқуқшунос олим Д.Қараходжаева юридик шахс турлари ҳақида қуйидагиларни ёзади: “юридик шахсларни қуйидаги турларга ажратиш мумкин: акциядорлик жамияти (очиқ ва ёпиқ турдаги); хўжалик жамоалари (чекланган ва қўшимча масъулиятли); ўртоқликлар (тўлиқ ва коммандит) ва унитар корхоналар. Ташкилий-ҳуқуқий шаклларнинг мазкур рўйхатини тугал деб ҳисоблаш мумкин”⁵. Лекин кодексда тижоратчи ташкилот бўлган юридик шахс хўжалик ширкати ва жамияти, ишлаб чиқариш кооперативи, унитар корхона ва қонунларда назарда тутилган бошқача шаклда тузилиши мумкин деган норманинг мавжудлиги қонунлар асосида янги вужудга келадиган ташкилий-ҳуқуқий шаклларни ҳам инкор этмайди. Хусусий корхоналар ҳам қонун асосида вужудга келган юридик шахсларнинг бир туридир. Фикримизча, қонунларда назарда тутилган бошқа ташкилий-ҳуқуқий шакллар Фуқаролик кодексига киритилса, мақсадга мувофиқ бўларди.

2003 йил 11 декабрда қабул қилинган “Хусусий корхона тўғрисида”ги Қонуннинг 3-моддасига асосан, мулкдор ягона жисмоний шахс томонидан тузилган ва бошқариладиган тижоратчи ташкилот хусусий корхона деб

³Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012 й., 18-сон, 201-модда.

⁴ 2014 йил 6 майда қабул қилинган “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонунда “акциядорлик жамиятлари” атамаси ишлатилган. Кодекс ва қонундаги ушбу атамалар унификацияланса, яъни бирхиллаштирилса, мақсадга мувофиқ бўлар эди.

⁵ Қараходжаева Д. “Юридик шахс институти” // “Ҳаёт ва қонун” журнали, 2004 йил 4-сони, 22-б.

этироф этилади. Хусусий корхона тадбиркорлик субъектларининг ташкилий-ҳуқуқий шаклидир. Хусусий корхона ўз мажбуриятлари бўйича ўзига қарашли бутун мол-мулк билан жавоб беради. Хусусий корхона мулкдори корхонанинг мол-мулки етарли бўлмаган тақдирда хусусий корхонанинг мажбуриятлари бўйича ўзига қарашли мол-мулк билан қонун ҳужжатларига мувофиқ субсидияр жавобгар бўлади⁶.

Ушбу таърифдан кўриниб турибдики, хусусий корхона ягона жисмоний шахс томонидан ва унинг мол-мулки негизида ташкил этилади. Уни тузишда бевосита бошқа тадбиркорлик субъектларининг ташкилий-ҳуқуқий шаклларидек муассис сифатида юридик шахслар ҳам бир неча мулкдор жисмоний шахслар ҳам иштирок эта олмайдилар. Бу унинг қонун асосида кўрсатилган ўзига хос жиҳатларидан биридир. Чунки тадбиркорлик фаолияти субъектларидан ҳисобланувчи акциядорлик жамиятлари ҳам, масъулияти чекланган ва қўшимча масъулиятли жамиятлар шунингдек, ширкат хўжаликлари ҳамда оилавий корхоналар ҳам тааллуқлилигига қараб, бир ёки бир неча иштирокчи бўлган жисмоний шахслар томонидан ва юридик шахс томонидан таъсис этилиши мумкинлиги қонун ҳужжатларида белгиланган.

2014 йил 6 майда қабул қилинган “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”⁷ги янги таҳрирдаги Қонунда акциядорлик жамияти деб, устав фонди акциядорларнинг акциядорлик жамиятига нисбатан ҳуқуқларини тасдиқловчи муайян миқдордаги акцияларга тақсимланган тижорат ташкилоти эканлиги кўрсатилган. Хусусий корхоналардан фарқли равишда акциядорлик жамиятининг мажбуриятлари юзасидан унинг акциядорлари жавобгар бўлмайдилар ва унинг фаолияти билан боғлиқ зиёнларни ўзларига тегишли акциялар қиймати доирасида тўлайдилар. Акциялар ҳақининг ҳаммасини тўламаган акциядорлар жамият мажбуриятлари юзасидан ўзларига тегишли акциялар қийматининг тўланмаган қисми доирасида солидар жавобгар бўладилар.

Шунингдек, хусусий корхона масъулияти чекланган ва қўшимча масъулиятли жамиятлардан ҳам ўзига хос ҳуқуқий мақомга эга. 2001 йил 6 декабрда қабул қилинган “Масъулияти чекланган ҳамда қўшимча масъулиятли жамиятлар тўғрисида”⁸ги Қонун бўйича бир ёки бир неча шахс томонидан таъсис этилган, устав фонди таъсис ҳужжатлари билан белгиланган миқдорларда улушларга бўлинган хўжалик жамияти масъулияти чекланган ёки қўшимча масъулиятли жамият деб ҳисобланади. Унда масъулияти чекланган жамият иштирокчилари унинг мажбуриятлари бўйича жавобгар бўлмасликлари белгилангани ҳолда, қўшимча масъулиятли жамият иштирокчилари жамият мажбуриятлари бўйича ўзига тегишли мол-мулклари билан ҳамма учун бир хил бўлган ва қўшган ҳиссалари қийматига нисбатан жамиятнинг таъсис ҳужжатларида белгиланганидан қаррали миқдорда

⁶ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2004 й., 1-2-сон, 8-модда.

⁷ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2014 й., 19-сон, 210-модда.

⁸ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2002 й., 1-сон, 10-модда.

солидар тарзда субсидиар жавобгар бўладилар. Бир шахс томонидан тузилган кўшимча масъулиятли жамият хусусий корхонага ўхшаб кетади, лекин жамиятда иштирокчи уни бошқариши ҳам, бошқармаслиги ҳам мумкин.

Хусусий корхона ягона мулкдорнинг мол-мулки асосида ташкил этилиш билан бирга, бевосита шу мулкдорнинг якка ўзи раҳбар сифатида унинг фаолиятини бошқариб боради. Хусусий корхонанинг бирор-бир мажбурият юзасидан келиб чиқувчи жавобгарлигида шу мажбуриятни зиммасига олган ёки унинг келиб чиқишида буйруқлари билан ҳамда бошқа кўриниш (шартномалар тузиш, ишончномалар бериш ва ҳоказо)ларда иштирок этувчи корхона раҳбарининг ҳаракатларисиз юз бермаслиги назарда тутилади. Бу эса корхона раҳбаридан ўзига яраша масъулият ҳиссини юзага келтиради.

2012 йилда қабул қилинган “Оилавий тадбиркорлик тўғрисида”⁹ги Қонунга асосан, тадбиркорлик фаолиятининг янги ташкилий-ҳуқуқий шакли оилавий корхоналар ташкил этиш белгиланди. Оилавий корхона ўзининг тузилиш шакли, жавобгарлик масалалари ва фаолият доираси бўйича хусусий корхонага бироз яқин бўлсада, бироқ унинг таъсисчилари оила аъзоларидан иборат бўлишлиги, иштирокчиларнинг камида икки кишидан ташкил этилиши, фаолияти унинг иштирокчиларининг шахсий меҳнатига асосланиши, фақат кичик тадбиркорлик субъекти доирасида тузилиши, бошқарувда умумий йиғилишнинг устувор ваколатлилиги жиҳатларидан унинг мустақил ташкилий-ҳуқуқий шакл сифатида ўзига хос сифатларини кўрсатади. Оилавий корхонанинг таъсис ҳужжати мазкур корхонанинг барча иштирокчилари томонидан тузиладиган таъсис шартномасидир. Хусусий корхонада эса таъсис ҳужжати унинг уставидир. “Хусусий корхона тўғрисида”¹⁰ги Қонун 12-моддасининг 3-қисмига асосан, хусусий корхонанинг устав фонди шакллантирилаётганда мулкдор ўз оила аъзоларининг умумий мулки ҳисобланган мол-мулкни корхонага бераётган бўлса, ушбу мол-мулкнинг барча мулкдорларидан нотариал тасдиқланган розилик олиш талаб этилади деб белгиланган. Оилавий корхона унинг иштирокчилари томонидан товарлар ишлаб чиқариш ва реализация қилишни амалга ошириш учун ихтиёрий асосда, оилавий корхона иштирокчиларининг улушли ёки биргаликдаги мулкида бўлган умумий мол-мулк негизида ташкил этиладиган кичик тадбиркорлик субъектидир. Бунда мулк эгалари ҳисобланувчи оила аъзолари қайси ташкилий-ҳуқуқий шаклни танлашларига боғлиқ. Улар ўз оила имкониятларидан келиб чиққан ҳолда, ё ўз улушларини хусусий корхонанинг мулкдори ҳисобланувчи оила аъзосига ўтказди ва уни бошқариш ва фаолият юритишида иштирок этмайди, ёки бўлмаса, ўз улуши билан оилавий корхона устав фондини шакллантириш асосида унинг фаолиятида иштирок этади.

Хусусий корхона – бу кўп жиҳатдан якка тартибдаги тадбиркорликнинг ижобий хусусиятларини сақлаб қолган ва унинг чекланишларидан озод

⁹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012 й., 17-сон, 188-модда.

¹⁰ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2004 й., 1-2-сон, 8-модда.

бўлган ташкилий-ҳуқуқий шаклдир¹¹. Ҳақиқатдан ҳам ушбу фикрга қўшилган ҳолда, якка тартибдаги тадбиркор - мулкдор ягона жисмоний шахс томонидан тузиладиган ва бошқариладиган тижоратчи ташкилот эмас, балки жисмоний шахс, чунки у ходимларни ёллай олмайди. Хусусий корхона эса хоҳлаганча ходим ёллаши мумкин бўлган ташкилотдир.

Бундай турдаги корхоналар фаолияти ҳозирда ривожланган давлатлар иқтисодиётида етакчи мавқени эгаллаб улгурган. Германияда ягона шахс компанияси барча масъулияти чекланган жамиятларнинг 45 фоизини ҳамда ҳақиқатда бир шахс томонидан назорат қилинадиган жамият ва “оилавий жамият” билан биргаликда, барча шундай жамиятларнинг 80 фоиздан кўпроғини ташкил қилади. АҚШ иқтисодиётида ҳам хусусий корхоналар фаолияти асосий улушни эгаллайди¹².

Тадқиқотлар давомида шу нарса аниқ бўлдики, айрим чет эллар мамлакати қонунчилигида хусусий корхонага яқин бўлган тадбиркорлик субъектлари турлича ифодаланади. Масалан, Хитойда “индивидуал хусусий корхона”, Литвада “индивидуал корхона”, Украинада “хусусий корхона” ва ҳоказо.

Хулоса ўрнида таъкидлаш керакки, хусусий корхоналарни ташкил этиш ва тузиш бир мунча ихчам ва содда эканлиги, қонун ҳужжатларида акс этган ҳуқуқий режимининг бошқа тадбиркорлик субъектлари ҳуқуқий режимига нисбатан қулай имкониятларга эга эканлиги, ягона мулкдор мулки асосида ташкил этилиши ва унинг бевосита иштироки асосида бошқарилиши хусусий корхона фаолиятининг ўзига хос томонларини ифода этади.

¹¹ Пугач И.Л. “Кичик ва оилавий бизнес: ташкил этиш ва ривожлантириш”. Тадбиркорлар учун қўлланма. 2012. 9-б. Рус тилидан ўзбек тилига таржима. // www.ced.uz.

¹² Саидғозиева Н., Мирзаев Ф. “Хусусий корхонада мажбурият бўйича жавобгарликнинг айрим масалалари” // Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Ахборотномаси, 2006 йил 2-сони, 48-б.